Majoros István
Megjegyzések a német nemzetté válás és az egység kérdéséhez

A bécsi kongresszus idején Metternich még úgy vélte, hogy a német nép absztrakt fogalom, ezért a német egységet nem lehet megteremteni. Nem tudta ugyanis elképzelni azt, hogy München Bécstől vagy Berlintől utasításokat fogadna el. A kancellár csak annyit ismert el, hogy Németországnak valami egyesülésre szüksége van, olyanra, mint a Bécsben létrehozott Német Szövetség.[1] Alig hat évtized múlva azonban a versailles-i palota tükörtermében kikiáltották a német egységet. Mi történt a Bécset követő több mint fél évszázad során, hogy az egység mégis létrejöhetett? Ez csupán a háborúk eredménye volt, vagy a hatvanas évek végére már valóban kialakult a német nemzettudat s a nemzetté válás gazdasági feltételei is adottak voltak? Ebből következően a katonáknak *„csupán"* a politikai azonosítás maradt? Az alábbiakban e kérdésekre keressük a választ.

A német fejlődés egyik kérdése már a 19. századot megelőzően is az volt, hogy a kisebb-nagyobb államok sokaságából lehet-e valamilyen egységet teremteni, s ha igen, hogyan. A 19. században mindez kiegészült azzal, hogy ez az egység nemzetállam lesz vagy birodalom, s azzal a kérdéssel is, hogy a különböző államok heterogén politikai berendezkedését lehet-e centralizált, alkotmánnyal, parlamenttel rendelkező nemzetállammá formálni. A

[1] DROZ,Jacques: *L'Europe centrale. Évolution historique de l'idée de „Mitteleuropa",* Payot, Paris, 1960. 45.

kérdőjeleknek ezzel nincs vége, mert sokáig nyitott volt, hogy a német térség politikai egyszerűsítését ki és hogyan fogja elvégezni. Ezen a téren nem csupán Bécs és Berlin jöhetett számításba, hanem valamelyik külső hatalom is, akár úgy, hogy katonai, politikai jelenlétével kényszeríti ki a szükséges változásokat, vagy a vezető német államok direktóriumának tagjaként vesz részt Németország valamilyen egységének megszervezésében.[2] A dilemmák között említhető továbbá, hogy a német átalakulás liberális vagy konzervatív keretek között megy majd végbe. Ez a felvetés azonban nem biztos, hogy jó, mert a liberalizmus klasszikus változata vagy nem akart egységet vagy csak lazát, ebből következően a konzervatív megoldás maradt. A gyakorlat viszont korántsem fehér vagy fekete, mivel a két irányzat elemei mindig keveredtek, s ez Németország esetében különösen igaz.

A válaszkeresés során vissza kell mennünk egészen a vesztfáliai békéig, melynek következményeként Németország igazi urai a fejedelmek lettek, mivel a császári univerzalizmus és a partikularizmus harca az utóbbi javára dőlt el. A Német Nemzet Szent Római Birodalma élén 1438-tól egészen ennek megszűntéig, 1806-ig a Habsburgok álltak.[3] Császári címük azonban formalitás, külsőség volt, mivel tényleges hatalommal nem rendelkeztek. A birodalmiság látszatát azonban néhány intézmény még fenntartotta. Ilyen volt a birodalmi gyűlés, amelyet 1663-ban Regensburgba hívtak össze, s itt működött 1806-ig. A három kollégiumból[4] álló

[2] Uo.32-34. 38-39.

[3] Ez a folyamatosság 1742 és 1745 között tört meg, mivel egy Wittelsbach került a császári trónra.

[4] Az *elsőbe* a választófejedelmek tartoztak. Számuk kezdetben hét volt: a három egyházi választó, a mainzi, a trieri és a kölni érsek mellett négy világi volt: a cseh király, a rajnai palotagróf, a szász herceg és a brandenburgi őrgróf (1701-től porosz király). V. Pfalzi Frigyes, amikor cseh király lett, Pfalz elvesztette a

intézmény az uralkodók követeinek a gyűléseként működött, s legfőbb feladata a törvényhozás volt, illetve beleegyezése nélkül a császár nem vethetett ki új adókat. Említésre méltó még a birodalmi főtörvényszék, amely a belső békére ügyelt, s 1693-tól Wetzlarban volt a központja. A császártól s az említett intézményektől nem lehetett várni, hogy a német fejlődés elinduljon egy francia típusú centralizáció irányába, vagy akár valamilyen egységesülés felé, ezért Németország még legalább kétszáz évig földrajzi fogalom maradt. Mindez nem jelenti azt, hogy a centralizáció ismeretlen fogalom és gyakorlat lett volna, mivel a 17. század végétől a Németországot alkotó 350 - 360 kisebb-nagyobb politikai egység saját államhatalmának a növelésére törekedett. Ez főleg hadseregfejlesztésben jelentkezett és az adminisztráció kiépítésében. S természetesen a hatalom külsőségeinek a hangsúlyozásában, amely a fejedelmi központ, az udvartartás

---

választófejedelemséget, s helyette a bajor herceget választották meg. A vesztfáliai békében aztán Pfalz visszakapta a választófejedelemséget, s Bajorország is megtarthatta. 1692-ben Hannoverrel bővült a névsor. Napóleon átalakította a választófejedelmek névsorát, s 1806-ban már tízen voltak a protestáns fejedelmek túlsúlyával: Csehország, Bajorország, Regensburg és Salzburg alkotta a katolikus csoportot, míg a protestánshoz Szászország, Hannover, Brandenburg, Hessen-Kassel, Baden, Württemberg tartozott. A *második kollégiumba* az egyéb fejedelmek és fejedelmi uraságok tartoztak (4 érsek, 46 püspök, 83 egyéb egyházi személy, 24 világi herceg, 145 gróf és uraság. A *harmadik* csoportot a városok alkották, 83 birodalmi várossal. A 18. század végén ez a szám 51-re csökkent. DREYFUS, François-Georges: *L'unité allemande*, PUF, Paris, 1993. 8. TOKODY Gyula – NIEDERHAUSER Emil: *Németország története,* Akadémiai, Budapest, 1983. 111-112.FULBROOK, Mary: *Németország története,* Maecenas, Budapest, 1993. 38. Lásd még: Frank B. TIPTON: *A History of Modern Germany since 1815,* Continuum, London – New York, 2003.

kiépítését jelentette. A fentiekből következően a német fejlődés nagy kérdése a vesztfáliai békét követő korszakban az volt, hogy a partikularizmusban megjelenő politikai centralizáció megteremti-e a részek egységét, vagy tovább erősíti a széttagoltságot. Elméletileg mindkét útnak volt esélye. Az egységesítés irányába mutató folyamat a partikularizmus centralizációs törekvéseitől azonban csak akkor volt elvárható, ha valamelyik német állam elég erősnek érzi magát, hogy hatalmát a részek egészére, vagy legalább a nagyobbik részére kiterjessze. Tartós megoldást egy ilyen erőszakos lépés is csak akkor hozhatott, ha ehhez egyéb feltételek is adottak voltak. Kérdésként merül fel ezért az is, hogy a gazdaság vagy a kultúra milyen szerepet játszott ebben a folyamatban, s együttesen eredményezhették-e az egység valamilyen formáját.

Ha a 19. század második felében megvalósult egység szemszögéből visszatekintünk, joggal vetődik fel a kérdés, hogy a széttagoltság feltételei között volt-e valamilyen nemzeti érzés a germán világban. A német térség egészére kiterjedően biztosan nem, a szűkebb hazához tartozás érzése viszont létezett. A 19. századot megelőzően egy német mindenekelőtt bajornak, hesseninek, szásznak, stb. érezte magát, sőt a szűkebb környezethez való tartozás érzése még erősebb lehetett, s pl. egy bajor augsburgi vagy müncheni, stb. volt elsősorban.[5] A modern nemzettudatnak tehát ebből, a legszűkebb hazához tartozó érzésből kellett kialakulnia. Németországban mindezt az is nehezítette, hogy a széttagoltságnak évszázados hagyományai voltak. Nézzük meg ezért, hogy mely tényezők hatására fejlődhetett ki az etnikum egészét átfogó nemzeti érzés.

E folyamatban úgy tűnik, a vallásnak meghatározó szerepe

[5] CARON, Jean-Claude – VERNUS, Michel: *L'Europe au XIXe siècle. Des nations aux nationalismes 1815 – 1914*, A. Colin, Paris, 1996.150. DREYFUS: 9.

volt. Németország északi és keleti részein, Szászországban, Brandenburgban, Pomerániában, Meklenburgban, az Északi- és a Balti-tenger városaiban a reformáció vallásai domináltak. Az első számú reformátor Luther Márton volt, aki Herder szerint *„egy egész nemzetet ösztönzött gondolkodásra”*.[6] A lutherizmus egyik, a nemzetté válást segítő hatása a bibliafordítás volt, amely az újfelnémet nyelvet, a *Hochdeutsch*ot tette uralkodóvá. Másik fontos tényezőként azt lehet kiemelni, hogy a protestáns értelmiség érzékeny volt a szabadság eszméjére, amely az egyénnél éppúgy fontos szerepet játszott, mint a kollektív egyénnek tekintett nemzetnél. Az egyén és a szabadság eszméjének további erősítése a *pietizmusnak* volt köszönhető, amely Németország oktatási és kulturális forradalmában is fontos szerepet játszott. Mielőtt a pietizmus előbbi hatásait bemutatnánk, ki kell emelni, hogy a német fejlődés sajátosságát éppen kulturális és oktatási forradalma adja a francia politikai és az angol gazdasággival szemben. S az említett német sajátosság létrejöttében a lutherista Philipp Jakob Spener[7] nevéhez

[6] ROTH, François: *L’Allemagne de 1815 à 1918,* A. Colin, Paris, 1996. 8.

[7] Az Elzászban 1635-ben született Spener, a pietizmus alapítója, a strasbourgi egyetemen tanult teológiát. 1666-ban Frankfurtban lett pap, s 1670-től szervezte meg a hívők körét, a *collegium pietatis*-t, hogy együtt olvassák a bibliát és vitatkozzanak róla. 1675-ben bírálta a hivatalos lutherizmust amiatt, hogy a civil hatalom beleszól az egyház életébe. Meghirdette a teológiai oktatás reformját, s a hangsúlyt a népnevelésre, oktatásra helyezte. S mivel a hivatalos egyház szemében gyanússá vált, s a wittenbergi egyetem elítélte tevékenységét, elhagyta Frankfurtot, s Drezdában a szász udvar prédikátora lett. II. János Györggyel, a szász választóval azonban nézeteltérésbe került, ezért 1691-ben Berlinbe menekült, ahol a brandenburgi választó támogatását élvezte. 1705-ben bekövetkezett haláláig a Szent Miklós templom papjaként dolgozott. BÉRENGER, Jean – BIZIÈRE,

kapcsolódó pietizmusnak meghatározó szerepe volt. A protestantizmusnak ez az irányzata a reformáció befejezését hirdette meg azzal, hogy az Isten és az ember között még megmaradt közvetítőket is ki akarta kapcsolni. Ehhez legjobb módszernek azt tartotta, ha a Bibliát kis csoportokban olvassák, tanulmányozzák a hívők. A pietizmus a protestantizmus egészéhez hasonlóan fontosnak tartotta az egyént, és a nemzet is egyénként jelent meg. A nemzettel kapcsolatban a nyelv és a történelem fontosságát hangsúlyozza. A nyelv ugyanis nem csupán a kommunikáció eszköze, hanem egy nép mentalitásának, kultúrájának a kifejezője is. Az irányzat Poroszországban hódított gyorsan, s innen a germán világ egészében elterjedt. A pietizmus az emberi morál erősítését hangsúlyozta, s ebben a törekvésében meghatározó szerepet játszott a harmincéves háború, melynek pusztításait úgy magyarázták, hogy a lutherizmus nem tudta visszaszorítani a bűnt. Ezért a németeket az Újszövetség kiválasztott népének tekintve, a mindennapok erkölcsiségének fejlesztését hirdette, amelyet a mesterségek gyakorlásával, vagy a jó családi élet megszervezésével vélt elérhetőnek. A pietizmus azonban nem csupán az egyént igyekezett ösztönözni, hanem az egyén felett álló szervezeteket, mint a porosz adminisztrációt, államot, s ezáltal a német fejlődésnek paternalista színt adott, ami hozzájárult a 19. század végén a szociális háló kiépítéséhez is.[8]

A reformáció a tudomány fejlődése szempontjából is

Jean-Maurice –VINCENT, Bernard: *Dictionnaire des biographies* 4. *Le Monde moderne (vers 1580-1815)*, A. Colin, Paris, 1995. 225-226.

[8] DREYFUS: 11-14. FULBROOK: 90-91. ROVAN, Joseph: *Histoire de l'Allemagne. Des origines à nos jours,* Seuil, Paris, 1994. (1999.), 394.

kedvezően hatott. A 17. század végén fogalmazódott meg, hogy a tudomány egyszerre független s ugyanakkor kiegészítője is az isteni kinyilatkoztatásnak. A pietizmus ezt továbbfejlesztette, s a tudomány fejlődését az Isten felé vezető útnak tekintette. E szemléletnek köszönhető, hogy Istent és a Haladást össze tudta békíteni, s így azokban az országokban ahol a reformáció erős volt, a felvilágosodás nem eredményezett vallásellenességet. A pietizmus az oktatásban találta meg azt az intézményrendszert, ahol a tudomány, a vallás és az erkölcsiség szintézise megvalósítható, ráadásul a pedagógia segítségével egyént és tömeget egyaránt formálni lehet. Az oktatás ily módon a német világ egyesítését is szolgálta, mert hozzájárult ahhoz, hogy a szűkebb hazához tartozás érzéséből kifejlődjön, megerősödjön a német nemzeti identitás tudata. Ebben a folyamatban a Hallében 1694-ben alapított egyetemnek fontos szerepe volt. Az egyetem mellett ugyanis a következő évben létrehoztak egy ingyenes általános iskolát, majd 1696-ban azt az intézményt, ahol a tanárokat képezték. A következő esztendőben azon hallgatók számára, akik nem teológiai vagy jogi tanulmányokat folytattak, az oktatás német nyelven történt. Ez a rendszer a *Deutsche Schule* elnevezést kapta, s a népnevelés kezdeti lépéseit jelentette.[9] A német oktatás a társadalom alsóbb rétegei irányába történő nyitás mellett nagy hangsúlyt helyezett nem csupán a tudományra hanem a technikára is. Ez teljesen más volt, mint amit például a franciák csináltak, akik a jezsuiták elitképző koncepcióját alkalmazták, mivel meg voltak győződve, hogy a katolicizmus megőrzése a tömegek körében az elittől függ. A német oktatás viszont a hallei példát követve

[9] Az oktatás során a tanulók olvasni, számolni tanultak, zenével ismerkedtek, ezen kívül történelmet, földrajzot, fizikát, botanikát, asztronómiát tanultak, s jogi alapismereteket is kaptak. Ez az iskola azonban nem csupán tanított, hanem nevelt is.

az ingyenes iskolák számának növelésére törekedett, s arra, hogy a szakmai képességek fejlesztésével s a munka szeretetével szüntesse meg a szegénységet. A pietizmus azt is hangsúlyozta, hogy az államnak kell ügyelnie az oktatás színvonalára, s arra is, hogy iskolákat hozzon létre ott, ahol ezt a párókia vagy más közösség nem tudja megtenni. A *Katonakirály*ként ismert I. Frigyes Vilmos (1713-1740) azzal, hogy 1717-ben kötelezővé tette az elemi oktatást, megtette az első lépést azon az úton, amely a nevelést, az oktatást állami feladatnak ismerte el, még akkor is, ha ez a rendelete még holt betű maradt. Nagy Frigyes (1740-1786) aztán 1763-ban falusi iskolahálózat kiépítését kezdte el. S bár pénzügyi problémák miatt nem sikerült minden faluban megvalósítani ezt a tervet, Poroszország mégis egy modern elemi oktatási rendszert teremtett, megelőzve a többi országot Európában. Ennek köszönhetően 1816-ban már az 5 és 12 év közti gyermekek 46%-a iskolába járt Poroszországban, s ez az arány 1846-ban 68%-ra emelkedett. S ha összehasonlítjuk a francia és a porosz újoncokat 1848-ban aszerint, hogy hányan tudtak írni és olvasni, akkor a franciáknál ez 64% volt, míg a poroszoknál 94%.[10] Az elemi iskolahálózatra egy ugyancsak jól szervezett középfokú oktatás épült, amely a latinos képzést adó gimnáziumot, valamint a technikai ismereteket, természettudományi tárgyakat tanító reáliskolát jelentette. Az előbbi az egyetemre vezetett, az utóbbi a születő ipar számára készített fel szakembereket. A középfokú képzésre aztán egy szintén jól szervezett egyetemi oktatás épült.

Az első egyetemalapítási hullám a 14-15. században volt, ezt a 18. század követte,[11] s a 19. században ugyancsak jelentős

[10] DÉMIER, Francis: *La France du XIXe siècle 1814 – 1914,* Seuil, Paris, 2000. 195.

[11] Bécsben 1356-tól működik egyetem, Heidelbergben 1386-tól. A lipcsei egyetemet 1402-ben alapították, a tübingenit 1477-ben, a

egyetemeket alapítottak. Humboldt az új Athént akarta megteremteni a berlini egyetem létrehozásával 1810-ben, ahol Fichte volt az első rektor, s 1818-tól Jéna, Nürnberg és Heidelberg után Hegel is tanított. 1818-ban Bonnban nyílt egyetem, s az intézménynek politikai funkciója is volt azzal, hogy a katolikus Rajna-vidéken az évekig tartó francia befolyás hatását kellett visszaszorítania. 1789-ben Németországban 35 egyetem működött 7.900 hallgatóval. 1815-ben ez a szám 4.900-ra esett vissza, de 1825-ben már 9.876 hallgató tanult, s a század első felében 1830 a csúcs 15.838 hallgatóval.[12] A német oktatási, egyetemi rendszer a legjobb volt ekkor a kontinensen. Az oktatásba történt befektetés aztán bőségesen kamatozott, mivel a 19. századi német gazdasági felemelkedés fontos tényezőjévé vált. Az egyetemek ezen kívül a nemzeti egységmozgalomban is élen jártak. A professzorok és a hallgatók a német egység megteremtéséig fontos politikai szerepet játszottak. Nem véletlen, hogy 1848-ban a frankfurti nemzetgyűlést a professzorok parlamentjének is nevezik, hiszen, a képviselők 8%-a egyetemi ember volt. Ki kell emelni Jéna szerepét a német romantikában, ahol Friedrich Schlegel Herder hatására sokat tett a német múlt megismeréséért. Jénához kapcsolódik először Johann Gottlieb Fichte munkássága is 1794 és 1799 között, majd Erlangen után Berlinbe költözött. Az egyetemen lelkesítő előadássorozatot tartott, s ez *Beszédek a német nemzethez* címmel jelent meg 1808-ban. Előadásaiban a nemzetet védte a felvilágosodás kozmopolitizmusa ellen, mert a nemzet az, ahol az

---

wittenbergit 1502-ben. 1737-ben pedig Göttingában kezdődött meg az egyetemi oktatás.

[12] Christophe CHARLES – VERGER, Jacques: *Histoire des universités,* PUF, Paris, 1994. 64-65. Az európai, s a német egyetemekről lásd még: ASSELAINE, Jean-Charles –DELFAUD, Pierre –GUILLAUME, Pierre – GUILLAUME, Sylvie – KINTZ, Jean-Pierre – MOUGEL, François: *Précis d'histoire européenne XIXe – XXe siècle,* A. Colin, Paris, 1993. 88-95. ROTH: 14.

egyén és közösség törekvéseit össze lehet hangolni, s a nemzetet a szellem közös munkája hozza létre, így mindenkinek lehetőséget biztosít a kibontakozásra.[13] Mielőtt megnéznénk hogyan, folytassuk még mindig a vallással, mint olyan tényezővel, amely szerepet játszott az egység, a nemzeti identitás erősítésében.

A protestáns mellett egy katolikus Németország is létezett, elsősorban a nyugati és a déli részeken. Ha a két vallást összehasonlítjuk a nemzeti érzés szempontjából, akkor ez elsősorban a protestantizmushoz kapcsolható, mivel a katolicizmus inkább kozmopolita, birodalmi volt, hiszen a katolikus államok Ausztriához, Bécshez kötődtek. A vallás azonban az egység és a nemzeti identitás formálása szempontjából ellentmondásos tényező. A protestantizmust ugyanis a katolikusok barbárnak tartották, amely Európát éppúgy megosztotta, mint a germán világot. A katolikus gondolkodók a felvilágosodást is másképpen ítélték meg, mint a protestánsok, akik a felvilágosodás szabadságeszméjére voltak fogékonyak. A német politika gondolkodás egyik iránya ugyanis fellépett a felvilágosodás racionalizmusával szemben, s helyette az érzelemre helyezte a hangsúlyt. A *politikai romantikában* megjelenő felvilágosodásellenesség a katolikus gondolkodókhoz kötődött, akik felfedezték a régi germán hagyományokat, s a német értékeket a múltban keresték. Ez annyiban mondott ellent a felvilágosodásnak, hogy nem csupán a közeli múltat, hanem a középkort vagy a még régebbit is fontosnak, értékesnek tartották. A történelemben megjelenő német értékek felfedezésére törekvő politikai romantikával a katolicizmus szintén a német nemzeti érzést formálta, amely azonban még nem a politikához, hanem a

[13] CHARLES – VERGER: 64-67. NÉMETH G. Béla: *Az egyensúly elvesztése. A német romantika,* Magvető, Budapest, 1978. 34. 69-71. BÉRENGER – BIZIÈRE: 78-79.

kultúrához kapcsolódott. Németországban tehát a nemzet először a kultúrában jelent meg, s csak aztán a politikában, míg a francia fejlődésben pont fordítva ment végbe ez a folyamat. A 18. század végén, a 19. század elején aztán a francia forradalom már politikai átalakulást, változást is hozott a német világban.[14]

A francia forradalmat kezdetben szimpátiával figyelték a Rajna túlsó partjáról. 1793 azonban fordulatot hozott, s ebben elsősorban a jakobinusok uralma játszott szerepet, s talán Burke munkájának (*Gondolatok a francia forradalomról*) német nyelvű megjelenése sem elhanyagolható. A forradalom fordulataiból Németországban azt a következtetést vonták le, hogy a revolúció szemben áll az egyénnel, s egy szörnyhöz hasonlóan felfalja saját gyermekeit, ezáltal nem a szabadságot hozza magával, hanem egy újabb despotizmust. Ellenhatásként megjelent az a gondolat, hogy a német a kiválasztott nép, akinek Fichte szerint meg kell mentenie Európát a forradalomtól, a materializmustól és a racionalizmustól. Ezen kívül létre kell hoznia egy olyan közösséget, amely a fajhoz való tartozásra épül. A faj fogalmát azonban nem biológiai, hanem kulturális és történeti értelemben használták ekkor. A közösség egy konföderált állam formájában jelent meg, amely egyszerre megőrzője és túllépője a partikularizmusnak. Az volt a kérdés ezután, hogy melyik állam álljon e konföderáció élére. S míg erről vitáztak, Franciaországnak köszönhetően Németországban jelentős területi átrendeződés zajlott le. 1797-ben a Rajna bal parti területei négy megyébe szervezve kerültek francia

[14] DREYFUS: 9-11. ROTH: 8. A romantikáról lásd: MAJOROS István: *Két világ határán? Az európai romantikáról,* Valóság, 2007/11/78-92. DOORMAN, Maarten: *A romantikus rend,* Typotex, Budapest, 2006. FISCHER, Ernest: *A romantika lényege*, Stúdium könyvek 48. Gondolat, Budapest 1964.

fennhatóság alá. 1810-ben Észak-Németországot öt megyébe szervezve csatolta magához Párizs. Eltörölték Mainz kivétel az egyházi fejedelemségeket, s a birodalmi városok számát is hatra csökkentették. Napóleon a hozzá hű német államok, mint Bajorország, Württemberg és Baden, területét növelte. E változások hatására 1806-ban megszűnt a Német-Római Birodalom, s helyette Napóleon létrehozta a 16 államból álló Rajnai Szövetséget, Bajorország és Württemberg pedig királyság lett. Franciaország tevékenységének köszönhetően Németország tehát jelentősen átalakult: míg 1802-ben legalább 300 állam alkotta, addig 1812-re az államok száma 39-re csökkent. A forradalmi és napóleoni Franciaország hatással volt a német területekre, hiszen megjelentek a francia törvények. Ebből következően Párizs a német egység egyik jelentős tényezője lett.[15] Kérdés persze, hogy ennek, illetve a nemzeti mozgalomnak volt-e társadalmi bázisa. Úgy tűnik, ezt először a középosztálynál, valamint az egyetemeken kell keresni. Különösen Heidelberg és Göttingen emelhető ki, mint a nemzeti ébredés élén álló egyetemek. Ezekben a berkekben fogalmazódott meg a Napóleonnal szemben álló Európa megszervezésének a gondolata. Jól ismert, hogy az oroszországi kudarc után felgyorsultak az események, s ismét előjött az a kérdés, melyik állam álljon az egységmozgalom élére, s milyen politikai berendezkedésű legyen az új Németország. Az egységet illetően azonban semmi sem volt egyértelmű, hiszen ennek hívei hol Poroszország, hol pedig Bécs felé tekintettek, attól függően, hogy a napóleoni háborúkban a két vezető német államnak milyenek voltak a hatalmi pozíciói. Nehézséget okozott az is, hogy számos német állam nem volt érdekelt az egység megteremtésében. S míg a németeket az említett kérdések megosztották, addig Metternich a saját javaslatával jött elő szövetségeseinél

[15] DREYFUS: 26-29. FELKAI Gábor: *Fichte,* Kossuth, Budapest 1988. 137-138.

(Poroszországot is beleértve), s elfogadtatta rendezési elképzeléseit. Így 1815. június 10-én a bécsi rendezők létrehozták a *Német Szövetséget* (Deutscher Bund).[16] A hivatalos dátum azonban június 8-a lett, mivel a bécsi kongresszus a június 9-én aláírt záródokumentummal véget ért. Bécs tehát csak egyszerűsített, folytatva Napóleon politikáját, de nem valósította meg Németország egységét. A Német Szövetség 35 államot és négy szabad várost foglalt magába, s Majna-Frankfurtban volt a központja. Az itt működő a diéta azonban nem egy angol vagy francia típusú parlamenthez hasonlított, ennek ellenére valami nyugati, főleg francia hatás érezhető volt német területen, főleg a Rajna vidékén és a délnémet államokban.

Az egység hívei számára a bécsi kongresszus csalódás volt. S úgy tűnt ebben az ügyben egyhamar nem is várható változás, mivel Ausztria elégedett volt az általa javasolt megoldással, s egyébként is az európai status quo híve volt. Berlin pedig egyelőre meghúzódott Bécs mögött. Mindehhez jött a tömegek politika iránti érdektelensége, ami a hosszú háborús időszakot tekintve még érhető is volt. Ennek ellenére a 19. század első fele mégis fontos a nemzeti tudat fejlődése és az egység szempontjából. A politikai átalakulás kérdései ekkor fogalmazódtak meg elméleti szinten, hogy aztán a század második felében mindez gyakorlattá váljon. A német politikai élet azonban a fentiek ellenére sem volt teljesen mozdulatlan, mivel egy szűk terület, az egyetemi világ és az intellektuális szféra mozgásban volt. A diákok, a patrióták elégedetlenek

[16] Tagjai közé a német államok és Ausztria német részei tartoztak. Kimaradt a Magyar Királyság, a lengyel, a délszláv és az itáliai területek valamint Poroszország lengyel területei. Tagja volt ugyanakkor 3 nem német uralkodó azon a jogcímen, hogy Németországban voltak birtokai. Így Hannover révén Anglia, Holstein miatt Dánia, s Luxemburggal Hollandia.

voltak a Szövetséggel, melyet egy biztosítótársasághoz hasonlítva alkalmatlannak tartottak akár a politikai, akár a gazdasági egység megteremtésére. Ezért maguk kezdeményeztek olyan megmozdulásokat, melyek a nemzeti összetartozás érzését, a hazafiságot fejezték ki. A patriotizmus tükröződik a porosz Jahn[17] Berlinben alapított tornaklubjaiban, melyek az erőben, a népviseletben, az egymás megismerésében hangsúlyozták a német nép közeledését egymáshoz. Jahn a német etnocentrikus mozgalom egyik atyja, melyet 1810-ben írt könyvében hirdetett meg. A másik mozgalom az egyetemi diákok társulásaihoz, a *Burschenschaft*okhoz kapcsolódott. Tagjainak nagy része önkéntesként részt vett a Napóleon elleni felszabadító háborúkban. Jól ismert az általuk szervezett megmozdulás 1817. október 18-án, a lipcsei csata negyedik és a reformáció 300. évfordulóján Wartburgban. E mozgalom egyszerre volt nemzeti jellegű, francia-, osztrák-, és poroszellenes valamint antiszemita. A következő jelentősebb politikai megmozdulás az 1830-as francia forradalom hatására jött létre, s 1832-ben volt a legnagyobb tömegmegmozdulás Hambachban 20-30 ezer ember részvételével. A megmozdulások résztvevői szabadságot, polgári jogokat, nemzeti egységet, a nyugati országok intézményeinek az átplántálását követelték Németországba, s mindenekelőtt alkotmányt kértek Braunschweig (Brunswieck), Szászország, Hannover, Hessen-Cassel számára. E tüntetések, mozgalmak ellen a hatalom éppúgy fellépett, mint az 1810-es évek második felében.

A harmincas években a német egység és a nemzettudat szempontjából a legfontosabb esemény a gazdasághoz

[17] Annyira nem szerette Franciaországot, hogy egy erdővel akarta elválasztani Németországtól. A francia szavakat pedig némettel igyekezett felcserélni.

kapcsolódik: 1834. január elsején a vámunió porosz kezdeményezésre és vezetéssel megkezdte működését. Ez az esemény nem előzmény nélküli, hiszen a Szövetség alkotmánya már előirányozta az egységes vámrendszer megteremtését, Ausztria azonban ezt nem támogatta. Az egységes vámrendszer létrehozásában Poroszország volt érdekelt, mivel keleti és nyugati területei között nagy volt a fejlődésbeli különbség, ráadásul nem volt közvetlen kapcsolata a nyugati részekkel.[18] Röviden azt is mondhatnánk, hogy a bécsi kongresszus területi rendezésével akaratlanul is valamilyen egység megteremtésére ítélte Berlint. A porosz állam már 1818-ban egységes vámtarifát vezetett be az állam egész területén. 1828-ban Bajorország és Württemberg lépett vámunióra, Hessen-Darmstadt pedig Poroszországgal. A délnémet államok ugyancsak vámunióra törekedtek: felmerült, hogy Franciaországhoz kapcsolódnak, ez azonban nem sikerült, mert Párizs 1822-től protekcionista politikát vezetett be. A Bécshez való közeledés sem járt sikerrel, mivel Ausztria a délnémet térséget természetes piacának tekintette. Ezért csak Poroszország maradt. A bajor-württemberg csoport már 1829-ben szerződést kötött a poroszokkal, amelyben előirányoztak egy vámuniót. Szászország és Hessen-Kassel is csatlakozott a porosz rendszerhez. Végül 1833-ban létrehozták a német vámuniót (Ausztria nélkül), amely a következő év elején kezdte meg működését. Az 1840-es évek elején a Zollverein már 450 ezer km^2 területet foglalt magába, s kb. 25 millió lakost tömörített.[19] A Zollverein erősítette a német azonosságtudatot, s közben kialakított egy német gazdasági teret, s ez jelentős lépés volt a politikai egység

[18] Például Hannover, Brunswieck, Hessen-Kassel más német államok közé ékelődtek.

[19] 186-ban a Német Szövetségnek 32,6 millió lakója volt. Poroszország:10, 3 millió, de 1850-ben már 16,3 millió s 1870-ben 24 millió lakóinak a száma. ROTH: 16-17.

irányába. Ezt a folyamatot erősítette az utak és vasutak építése: 1815 és 1831 között mintegy 11 ezer km hosszúságú út épült az országban, 1835 és 1845 között pedig 2.300 km hosszúságú vasút, s az 1850-es évek elején már az 5 ezer km-t is meghaladta hosszúságuk. *„A vasutak befejezték azt, amit a Zollverein csak elindított."* – összegezte a változásokat Treitschke, a kortárs történész. A vámuniónak köszönhetően Poroszország súlya növekedett Németországban, különösen azt követően, hogy 1857-ben a porosz tallér lett a Zollverein pénze, 1867-ben pedig egy vámparlament jött létre Berlin központtal. Növekvő súlyát jól mutatja, hogy a Zollverein nevében Poroszország tárgyalt.[20]

A nemzeti érzés erősítése szempontjából politikai téren a legfontosabb esemény 1840-hez kapcsolódik. Ekkor tetőzött az egyiptomi kérdés, amely egy európai háború veszélyével fenyegetett az Egyiptomot támogató Párizs és a többi négy nagyhatalom, az egykori waterlooi győzők között (Nagy-Britannia, Oroszország, Ausztria és Poroszország). Ugyancsak ebben az évben hozták haza Napóleon hamvait Szent Ilona szigetéről. Ezek az események német területen a nemzeti összetartozás érzését erősítették, mivel a napóleoni expanzív külpolitika feléledésétől tartottak. Ezek hatására született meg Nikolaus Becker *Rajnai dal* című költeménye 1840-ben, Hoffmann von Fallersleben pedig 1841. augusztus 26-án Helgoland szigetén írta meg a *Deutschland, Deutschland über alles* kezdetű dalát.[21] A Diéta ekkor határozta el, hogy megszerkeszti a szövetségi hadsereg szabályzatát. 1842-ben a kölni katedrális befejezésének kőletétele szintén az egység felé mutató gesztust produkált, amikor Württemberg királya tósztot mondott a közös hazára. De egységtörekvéseket

[20] CARON - VERNUS: 164-165. DREYFUS: 62-65.

[21] Jelenleg Németország a harmadik versszakot használja nemzeti himnuszként.

tapasztalunk egyetemi berkekben is. 1846-ban Frankfurtban, 1847-ben pedig Lübeckben találkoztak a germanisták, s ehhez kapcsolódik az, hogy 1847-ben Gervinus professzor megalapítja a *Deutsche Zeitung*ot nevű lapot, melyet egész Németországnak szánt. A történészek a régi Germániát kutatták, hogy a múltból egy új, hatalmas és civilizációs feladattal bíró Németország szülessen meg. Ehhez persze a németséget egyesíteni kellett, s elméleti szinten ez az igény is megjelent pl. Adam Müllernél, aki megfogalmazta a nemzeti elvet, melybe minden németül beszélő beletartozik. Dahlmann, a bonni egyetem professzora az angol típusú politikai berendezkedést propagálta, elutasítva a francia radikális megoldási törekvéseket. Az angol minta, a kétkamarás parlament különösen a Rajna-vidéken népszerű, s ezt támogatta a neves rajnai bankár Camphausen, valamint Hansemann üzletember. A radikálisok pedig a francia jakobinizmust igyekeztek lefordítani a német viszonyokra, s centralizált köztársaságot, egykamarás nemzetgyűlést akartak általános választójoggal. Az elméletben vagy a nem hivatalos politika szférájában megjelenő nemzeti törekvések gyakorlati megvalósításának első kísérletére 1848-ban került sor.

Az általános választójoggal megválasztott s a frankfurti Szent Pál székesegyházban ülésező parlament azzal a gyakorlati problémával került szembe, hogy Ausztria vagy Poroszország álljon az egység élére, s ebből következően egy nagynémet és egy kisnémet párt jött létre. S volt egy harmadik irányzat is, amely szerint a Német Szövetséget is meg lehet tartani. A kisnémet variáció 25 milliós államalakulatot jelentett volna, 65:35% arányban protestáns dominanciával. A nagynémet egységgel 60 milliós állam jött volna létre 60:40% arányban katolikus többséggel. A 40 milliós Német Szövetség megtartása viszont a két vallás kiegyensúlyozottságát

biztosította volna.[22] Ami a nagynémet egységet illeti, az alapkérdés az volt, hogy ebbe az államba beletartozzon az egész Habsburg Birodalom vagy csupán a német nyelvű részek. Bécs természetesen nem volt hajlandó lemondani arról, hogy a nem német nyelvű területei kimaradjanak, mivel a súlya jelentősen csökkent volna az új Németországban. Schwarzenberg kancellár ezért akart egy 60 milliós nagy államalakulatot létrehozni, hogy a nem német részek is megmaradjanak. E cél megvalósításában számított a délnémet államok támogatására. A kis- és nagynémet megoldás mellett felmerült az a variáció is, hogy egy triász irányítsa Németország, azaz Poroszország és Ausztria mellett Bajorország is részt vegyen a vezetésben. A küzdelemből végül a porosz párt, a kisnémet megoldás került ki győztesen s 1849. január 13-ától Ausztriát már külföldi hatalomnak tekintették. 1849 elején a frankfurti parlament elhatározta, hogy Németország élén császár álljon, s kétkamarás parlamentje legyen, majd 1849. március 27-én a parlament megszavazta a birodalmi alkotmányt. Március 28-án a porosz királyt 267:263 arányban német császárrá választotta. IV. Frigyes Vilmos számára ez kétségkívül vonzó ajánlat volt, mégsem fogadta el, mert nem a forradalomtól várta ezt, hanem a többi fejedelemtől. A parlament segítségével megvalósítandó egységkísérlet tehát sikertelenül végződött. Az egységtörekvések azonban ezzel nem zárultak le, s az 1848 után a hatalmi eszközöké lett a döntő szó. Poroszország ezzel a megoldással már 1849-ben is próbálkozott, amikor Szászországgal és Hannoverrel együtt május 26-án létrehozta a három király szövetségét, hogy Ausztria és a forradalom kiiktatásával valósuljon meg a német államok egysége. Berlin elképzelése szerint a német föderáció élén a porosz uralkodó áll, s kétkamarás parlamentet hoznak létre. A porosz törekvést

[22] DREYFUS: 84.

1849 szeptemberéig 21 német állam támogatta, s 1850 tavaszán Erfurtban az alkotmányt is kidolgozták. Ezt a porosz kísérletet azonban a nagyhatalmak, illetve a nagy riválisAusztria orosz segítséggel még meg tudta akadályozni. 1850 novemberében az olmützi szerződésben Berlin meghátrált a fenyegető háború elől, s feloszlatta az általa létrehozott uniót, ezáltal visszatértek az 1815-ös helyzethez. 1850 végére kiderült, hogy a német egység megteremtésének se a parlamentáris, se a porosz, se az osztrák változatát nem sikerült megvalósítani. A nagyhatalmak, s mindenekelőtt Oroszország, egyelőre nem támogatták az egységes Németországot. E kudarc ellenére 1848 azt is megmutatta, hogy az egységet csak hatalmi eszközökkel s ügyes diplomáciával lehet megoldani.

1815-ben még úgy látszott, Ausztria pozíciói az egység megvalósításához jobbak, hiszen meghatározó szerepe volt a Napóleon utáni Európa kialakításában, s a Német Szövetségben vezető szerepe volt. Poroszország pozíciói azonban főleg 1834 után fokozatosan javultak, mivel a Vámunió létrehozásában, fejlesztésében döntő szerepet játszott. A Zollverein az ötvenes évek elejére, az Északi- tenger menti államok csatlakozásával vált teljessé, a vasúthálózat kiépítése az ötvenes, hatvanas években pedig nem csupán a szállítási feltételeket javította, hanem a kereskedelmi élet irányát is megváltoztatta, ennek következtében a német - német kapcsolatok erősödtek. Az infrastruktúra kiépítésével Münchenből pl. könnyebb volt a szállítás Hamburgba, mint Bécsbe, így a déli államok az északi tenger régiójához kezdtek tartozni, s nem a dunai birodalomhoz. A 19. század közepén gazdasági értelemben már létezett az egységes Németország, s megkezdődhetett ennek politikai azonosítása. Annál is inkább, mert a 19. század első felének politikai eseményei a vámunió bővülésével együtt a nemzeti érzést is erősítették. 1848 tapasztalata azonban a nemzetközi helyzet, a

nagyhatalmak véleményének a jelentőségére is felhívták a figyelmet. A korabeli Európában a nemzeti mozgalmak közül a német annyiban jó pozíciókkal rendelkezett, hogy külső segítség nélkül is képes volt az egység megteremtésére, hiszen Ausztria és Poroszország egyaránt az un. nagyhatalmi klub tagja volt. Azt azonban egyikük sem hagyhatta figyelmen kívül, hogy egy porosz-osztrák fegyveres konfliktus európai háborúvá is szélesedhet, s ez a fő célt, a német egységet kockázatossá teheti. A háború kiszélesedését és ezáltal irányíthatatlanná válását csak rövid s lokalizált háborúval lehetett elkerülni. Mindehhez a katonai készülődés, a hadsereg fejlesztése mellett szükség volt kitűnő diplomáciára, nagyszerű politikusokra s nem utolsó sorban kockázatvállalásra, meg az ezzel együtt járó szerencsére is, mert győzelmet csak az szerezhetett, aki minden területen a legjobbat produkálta. A történelem tanúsága szerint a feltételeknek Poroszország felelt meg a legjobban. Ezt bizonyította 1866. július 3-án Könnigrätz, amikor a poroszok vereséget mértek az osztrákokra. Ennek következményeként 1867-ben létrejött az Északnémet Szövetség, mely a Majna folyótól északra található államokat egyesítette. A poroszok azonban a déli államokat is a német egységben akarták látni. Ennek egyik útja az lehetett, hogy kivárják, amíg a déli államokat is magában foglaló vámparlament politikai parlamentté alakul át, s így jön létre a német egység. Ez bár békés megoldás volt, de beláthatatlan ideig is eltarthatott nem várt fordulatokat rejtő veszélyekkel. A másik módszer a háborúé volt. Az 1866 utáni évek mindkét lehetőséget magukban hordozták. S hogy mégis egy újabb, a poroszok és a franciák közti háború fejezte be Németország egységét, ez nem csupán a végzetszerűnek tűnő események menetében keresendő, hanem abban is, hogy a történelem által felkínált lehetőségeket a politika, a politikus hogyan használta ki. A lehetőséget, mint ismert, a spanyol trón 1868-as

megüresedése, valamint III. Napóleon rendszerének belső gyengeségei kínálták, mellyel a kor egyik legjobb diplomatája, Otto von Bismarck ügyesen élt. Igaz, olyan segítői voltak, mint von Roon hadügyminiszter és Moltke, a porosz hadsereg vezérkari főnöke. A meghatározó azonban Bismarck volt, mert tudta, hogy Poroszország gazdasági és katonai ereje a kisnémet megoldás megvalósítására elegendő, többre azonban nem. Ezért a német egységet megteremtő két háborúban, a porosz-osztrákban és az 1870-1871-es francia-poroszban következetesen ragaszkodott a lokalizált és rövid háború elvéhez és gyakorlatához. S bár számos konfliktusa volt emiatt a katonákkal s az uralkodóval, I. Vilmossal is, az események őt igazolták, 1871. január 18-án a versailles-i palota tükörtermében kikiálthatták a német egységet. A háborús győzelmek, a franciákra rákényszerített béke Elzász és Lotaringia egy részének Németországhoz történő annektálása, s az emiatt kialakult francia reváns hangulat, valamint a feszült francia-német viszony az 1871-et követő évtizedekben a német összetartozás érzését, a német nemzettudatot tovább erősítette. S hogy milyen eredménnyel, ennek egyik példája az első világháború utáni német rendezés ügye, amikor felmerült Poroszország feldarabolásának a terve. Hugo Preuss belügyi államtitkár 1919. január 20-án publikálta elképzelését, amely szerint Poroszországot független köztársaságokra kellene felosztani. Egy 40 milliós Poroszország szerinte mindig hegemón szerepre fog törekedni felborítva a belső egyensúlyt. E tervtől azonban mindenki elhatárolódott Németországban, még a délnémet államok is, annak ellenére, hogy a poroszok mindig is veszélyesek voltak rájuk. Poroszország feldarabolása viszont még nagyobb veszélyt jelentett, mert eltűnt volna az a hatalom, amely megteremtette a német egységet, amely naggyá tette Németországot, s az igazi szervezőerőt képviseli.

Ezért - tették hozzá, ha Poroszország eltűnik, maga Németország is meggyengül.[23]

(Első közlés: *Háborúk, békék, terroristák. Székely Gábor 70 éves.* Főszerkesztő: Majoros István. Szerkesztők: Faragó Gábor – Forgó Zsolt – Háda Béla – Madarász Anita, ELTE, Új-és Jelenkori Egyetemes Történeti Tanszék, Budapest, 2012. 383–394.)

[23] Archives du Ministère des Affaires étrangères – Paris, Europe 1918-1940. Allemagne vol. 372. *Les rapport de la Prusse et de l'Allemagne dans la nouvelle constitution.* 5 février 1919. ff. 227-231.